

Sanat tarihinin temel amaçlarından biri “belgeleme”dir; ancak en önemlisi “okuma/çözümleme”dir, bunu bir bakıma “eleştiri” olarak da adlandırabiliriz. Okumanın yöntemi ilk başta eserin türüne göre belirlenir.

Okumalarda sanat tarihi, başta tarih olmak üzere, edebiyat, coğrafya, topoğrafya, paleografi, folklor gibi pek çok farklı daldan ve bu dalların yönteminden yararlanır; sanat tarihi bu dallarla, hem inceledikleri hem de ortaya koydukları bakımından, sıkı bir bağ içerisinde. Sanat tarihi insanlığın tarihidir bir başka deyişle ve sanat tarihi insanlığın sanatsal, kültürel, folklorik, epistemolojik ve diğer alanlardaki geçmişine ışık tutar.

Yöntemsel olarak sanat tarihi, tarih dalına paralel olarak, sanatı belli dönemlere ve sanat eserlerini türlerine göre ayırır, eserleri yorumlar ve belli akımlara, coğrafyalara, kültürlere, inançlara, mitlere göre kategorize eder, onları birbirleriyle karşılaştırır, benzerlik ve ayrılıklarını bulur ve en nihayetinde belirli sonuçlara ulaşır.

Hiper Yayınları'nın okurla buluşturduğu bu kitapta Orta Çağ'dan postmodernizme, farklı kültür ve medeniyetlere ait resim, el sanatı ürünleri, heykel, mimari ve sinema alanındaki hepsi birbirinden özgün yapıtlar üzerinden sanat tarihi bağlamında okumalar yapılmaktadır. Bu okumaların biçimi, bir eser incelenirken yöntemin nasıl belirleneceğine dair referans olmaktadır.

ISBN: 978-625-7339-67-4

 hiperyayın

Sosyal medyada bizi takip edin: /hiperkitaptr /hiperkitaptr

Bu kitabı Hiperkitap dijital kütüphanesinden tam metin olarak görüntüleyebilirsiniz.

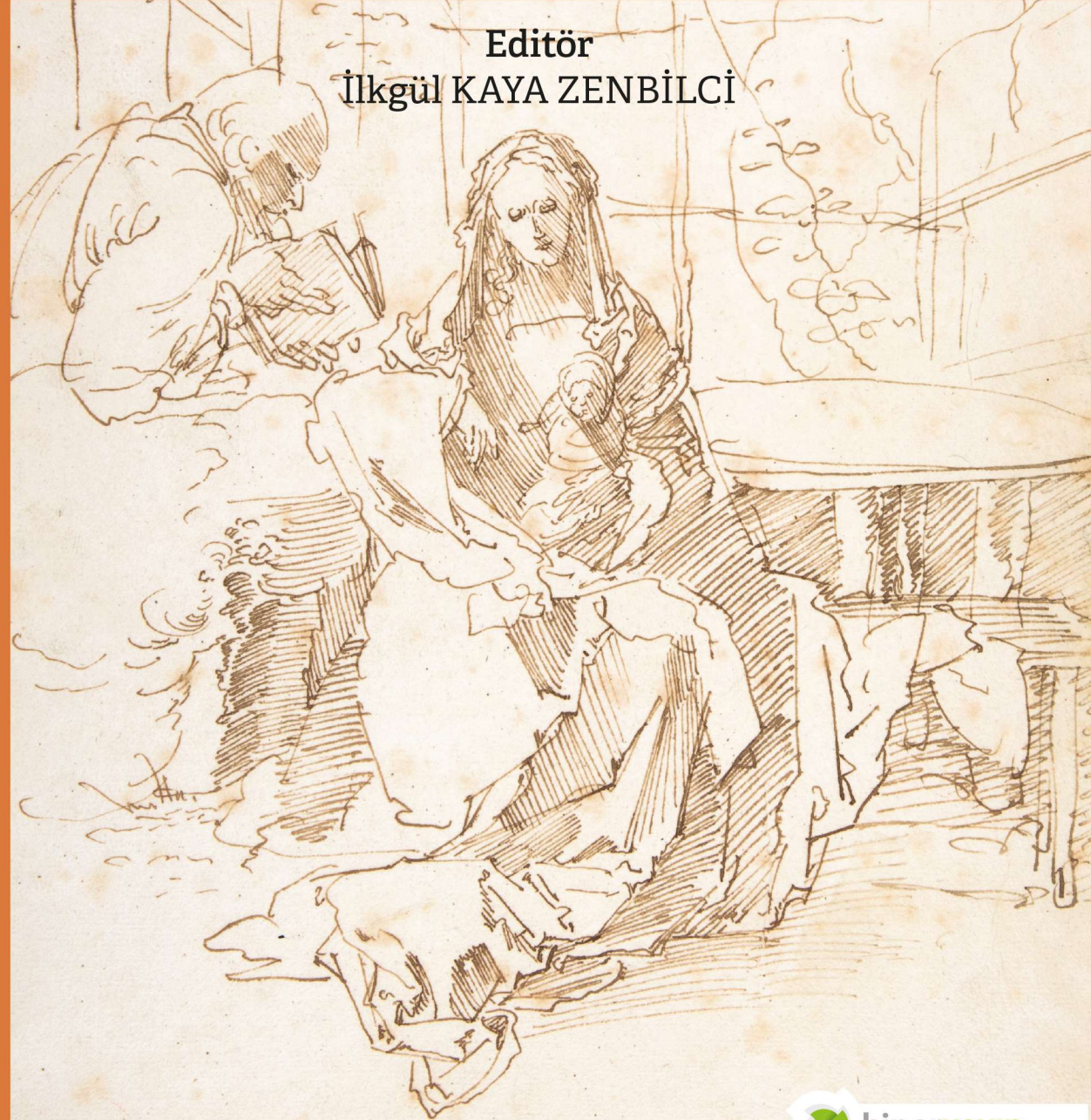
Orta Çağ'dan Postmodernizme
SANAT TARİHİ OKUMALARI

Editör
İlkgül KAYA ZENBİLCİ

 hiperyayın

Orta Çağ'dan Postmodernizme **SANAT TARİHİ OKUMALARI**

Editör
İlkgül KAYA ZENBİLCİ

 hiperyayın

Orta Çağ'dan Postmodernizme
SANAT TARİHİ OKUMALARI

Editör

İlkgül KAYA ZENBİLCİ

 hiperyayın

Hiperyayın 790
Araştırma-İnceleme

Editör
İlkgül KAYA ZENBİLCİ

Genel Yayın Editörü
Hatice BAHTİYAR

Mizanpaj
Senem ILGIN

Kapak Görseli
Albrecht Dürer, Metropolitan Museum of Art

Yayıncı Sertifika No: 16680

ISBN: 978-625-7339-67-4

e- ISBN: 978-625-7339-66-7

1. Baskı: İstanbul, 2021

Copyright© Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın telif hakları, 5846 sayılı yasanın hükmüne göre, kitabı yayımlayan Hiperlink Eğitim İletişim Yay. Gıda. San. ve Tic. Ltd. Şti. ve İlkgül KAYA ZENBİLCİ'ye aittir. Yayımcının ve yazarın izni olmaksızın elektronik ve mekanik herhangi bir kayıt sistemi veya fotokopi ile çoğaltılamaz, kopyalanamaz. Ancak kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.

Her hakkı mahfuzdur. Bu kitapta yayınlanan yazıların etik, bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)a aittir. Yayınevi uluslararası bir yayınevidir.

Orta Çağ'dan postmodernizme sanat tarihi okumaları / ed. İlkgül Kaya Zenbilci. - İstanbul: Hiperyayın, 2021.

253 s.: fotoğ., tbl., şkl., belge; 24 cm. — (Hiperyayın;790)

Kaynakça bölüm sonlarındadır.

ISBN: 978-625-7339-67-4

e-ISBN: 978-625-7339-66-7

1. Güzel sanatlar 2. Sanat tarihi I. Eser adı II. Dizi

N5940. O78 2021 709.02 ORT 2021

Kitap içerisinde yer alan yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir. Kitap içerisinde yer alan yazılar Etik Kurul İzni gerektirmemektedir. Tüm yazılar Ithenticate intihal programında taranarak yayına kabul edilmiştir.

Baskı-Cilt: Yalın Yayıncılık-Sertifika No: 44154

GENEL SATIŞ PAZARLAMA VE YAYINEVİ
Hiperlink Eğt. Yay. Gıda San. ve Paz. Tic. Ltd. Şti
Tozkoparan Mah. Haldun Taner Sok. Alparslan İş Merkezi
No: 27 Kat: 6 D: 21 Merter- Güngören / İstanbul
Telefon: 0212 293 07 05-06 Faks: 0212 293 56 58
www.hiperlink.com.tr / info@hiperlink.com.tr

KAYA ZENBİLCİ, İlgül (phD, Ankara Üniversitesi) Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden 2003 yılında derece ile mezun olmuştur. Ardından aynı üniversitenin Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimini bitirerek; Ankara Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başlamıştır. 2013 yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak başladığı akademik hayatına, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda devam etmiştir. Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis manastır atölyelerinde üretilen resimli el yazmaları hakkında kaleme aldığı tezi ile 2017 yılında doktor unvanını elde etmiştir. 2018 yılından beri Yozgat Bozok Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde Dr. Öğretim Üyesi ve Bizans Sanatı Anabilim Dalı Başkanı olarak görev yapmakta ve Bizans mimarisi, Avrupa Sanatı, tarihsel çevre, sanat ve estetik üzerine dersler vermektedir. İlk monografik kitabı "Trabzon Akçaabat'taki Başmelek Mikhael Kilisesi" dir (2015). Yeme-içme kültürü ve sanat ilişkisi, Bizans mimarisi, Orta Çağ ve Bizans el yazmaları, geç dönem Osmanlı-gayrimüslim yapılarına ilişkin çalışmaları bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Editörün Girişi.....9

Kalabriyalı Barlaam ve Gregorios Palamas'ın Geç Dönem Doğu Hıristiyan
Tasvir Sanatı Üzerindeki Etkileri.....19

Hatice DEMİR

Bizans Dönemi'nde El Yazması Üretim Merkezi Olarak Pantokrator
Manastırı ve Nazianzlı Gregorios'un Liturjik Homiliye Nüshası (Sinai. Gr.
339) Üzerine Bir Okuma39

İlkgül KAYA ZENBİLCİ

Orta Çağ'a Ait Bir Ahşap Direkli Camiyi Okumak: Kayalık Ulu Camisi .78

Mehmet KUTLU

Denizli/Çivril'de Konut Mimarisine Dair Bir Okuma: Mavi Konak..... 107

Halil ÖZYİĞİT

Claude Monet ve Sanatına Kısa Bir Yolculuk 136

Ufuk ÇETİN

“Dr. Caligari'nin Muayenehanesi” Filmi Örneğinde Dışavurumcu Alman
Sinemasında Mekân Kullanımı 160

Tane DOĞAN

Türklerin Eski İnancı Şamanizmden Avrupalı Şamanist Sanatçı Clayton
Thiel'a; Biçimlendirilen Formlarla Yükselen 'Şaman Ruh'u'..... 176

Derya UZUN AYDIN

Devedikeninden Kengere, Kengerden Enginara - Mütevazı Bir Bitkinin
Soyluluk Yolcuđu ve İngesel Serüveni 191

Defne AKDENİZ

Kozalak: Sanat Tarihi Bağlamında Bir Motifin Gizemini Okumak..... 212

İlkgül KAYA ZENBİLCİ

Kısaltmalar 251

Yazarlar Hakkında Bilgi 253

Orta Çağ'a Ait Bir Ahşap Direkli Camiyi Okumak: Kayalık Ulu Camisi

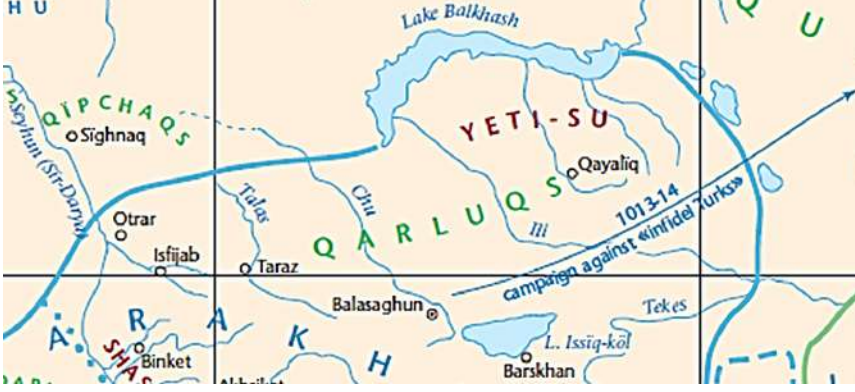
Mehmet KUTLU

Kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkarılan bir yapıyı anlamak kazı raporlarının yanı sıra şüphesiz ait olduğu dönemin toplumsal, ekonomik, kültürel tarihini de okumayı gerektirir. Bu okumalar, kazı buluntuları arasındaki ipuçları veya tarihi kaynaklarda geçen ifadelerdeki işaretlerin tespiti ve aralarındaki anlam bağıını bulmakla mümkün olabilir. Geçmiş zamanların sanatı ve mimarisini okumak bir anlamda arkasında izler bırakan insanı anlama yolculuğudur. Bu yolculuk, insanlık var oldukça yaşanmayadevam edecektir.

Kazakistan'ın veya daha kapsayıcı bir ifadeyle Türkistan'ın İslamlaşmasının tarihi süreçleri günümüzde de güncelliğini yitirmeyen önemli bir araştırma konusu olmaya devam etmektedir. Sovyet Dönemi'nde Kazakistan'ın İslamlaşmasına dair yapılan çalışmalarda halkın gönüllü olarak İslamlaşmadığı ve gizli gizli eski dini inançlarını yaşamayı sürdürdüğü dolayısıyla tam olarak İslamlaşmanın gerçekleşmediği ve Türk- İslam devletlerinin toplumsal hayatında dinin rolünün neredeyse hiç olmadığı vurgulanmaya çalışılmıştır. Buna benzer ideolojik yaklaşımların varlığını Orta ÇağKazakistan Tarihinin yazımında ortaya çıkan bazı çelişkilerden de anlamak mümkündür. Güney Kazakistan'ın İslam orduları tarafından fethi ve fetih tarihinintespiti noktasında başlayan çelişkiler, bölgede İslamlaşmanın başlangıcını belirlemekonusunda daha da görünür hale gelmektedir. Bazen coğrafyada İslamlaşmanın hiçgerçekleşmediği hatta Emevî ve Abbasi hilafetlerinin güney bölgelere hâkim olmadığı gibi tarihi süreçleri ve arkeolojik verileri tamamen göz ardı eden çalışmalar da bulunduğuanlaşılmaktadır.¹⁶⁰ Bu durum, özellikle yapılan yorum ve değerlendirmelerde Sovyet Dönemi'nin ideolojik kalıplarının tam olarak dışına çıkılamamasından kaynaklanmaktadır.

S. Hmelnitsky'ye göre Sovyet tarihçilerinin yayınlarında "ülkenin zorunlu İslamlaştırılması" ve "İslam'a karşı direniş" tabirleri kullanılmıştır. Başlangıçta Emevî döneminde Araplar tarafından bölgeye hâkim olmak için güç kullanılmış ve buna Türkler tarafından karşı direniş yaşanmış olsa da söz konusu tanımlamalar gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Emevîler Orta Asya'nın güneybatısında bazı bölgelere hâkim olmuş olsa da şiddete dayalı yaklaşım nedeniyle İslam, bu dönemde Türkler arasında yeterince yayılmamıştır. Ancak Abbasi döneminde şiddete dayalı yaklaşımın terk edilmesiyle, Türkler İslamiyeti Orta Asya'da kendilerinin öz dini olarak kabul etmiştir. Esasen geleneksel inanç veyerel

kültürleri şiddetle yenmek mümkün değildir, fetihle sonuçlanan bu mücadelenin esas silahı, Arap kılıçları veya ekonomik çıkarlar değil insanların ruhunda vücut bulan İslam'ın manevi içeriğidir.¹

G.1. Yedisu Bölgesi, 11. yüzyıl (Bregel, 2003, 27)

Benzer bir ideolojik değerlendirme, Yedisu bölgesinin İslamlaşma süreci için de geçerlidir. Daha önceleri yörenin İslamlaşmasının 14. yüzyılda Çağatay hükümdarı Tuğluk Timur (1347-1360) Döneminde gerçekleştiği kabul edilirken 1998 yılından itibaren Kayalık adlı Orta Çağ şehrinde yürütülen kazı çalışmalarında ulaşılan arkeolojik veriler ve mimari kalıntılar sayesinde bahsi geçen kabulün doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda asıl belirleyici olan 2004 yılında ortaya çıkarılan Ulu Cami ve mimari kalıntılarıdır.

Kayalık şehrine dair yayınlara bakıldığında şimdiye kadar bilimsel çalışmaların ağırlıklı olarak Kazakistan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nda yapıldığı görülür. Ülkemizde ise çok yakın döneme kadar Kayalık şehri hakkında kapsamlı bir yayın bulunmamaktaydı hatta 1998 yılından itibaren yürütülen kazıların sonuçlarına kısaca temas eden bir yayın² bulunmaktaydı. Neyse ki geçtiğimiz yıl, Kayalık şehrinin tarihi önemini ve güncel arkeolojik çalışmalardan elde edilen verileri daha kapsamlı ortaya koyan bir makale yayınlanmıştır.³ Bahsi geçen çalışmada Kayalık şehrinin tarihi ve yanı sıra yürütülen kazı çalışmalarına hatlarıyla ele alınabilmiş ancak Kayalık Ulu Camisinin mimari ve plan özellikleri detaylı olarak incelenememiştir.

Bu çalışma kapsamında Kayalık Ulu Camisi'nin mimarisi ve plan özellikleri, kazı raporlarındaki verilerin "tarihi bağlamda değerlendirme" (*historical contextualization*) yaklaşımına göre yeniden ele alınarak ve kritiği yapılarak incelenmiştir. Böylece daha önceki çalışmalarda yer alan kazı verilerinin değeri

1 Hmelnitsky, 1992, 325.

2 Kara, 2018, 229.

3 bkz. Kutlu, 2020a, 105-128.

dirilmesi ve yorumlanmasındaki görülen sorunlara dikkat çekilerek yapının gerek mimari özelliklerinin yeniden tanımlaması gerekse doğru şekilde yeniden tarihlendirmesi yapılmaktadır. Bu noktada kazıyı yapan ve arkeolojik malzemeye ilk elden ulaşanların her zaman doğru tanımlama ve tarihlendirme yapamayabileceğini unutulmamalı ve mutlaka kritiği yapılmalıdır.

Tarihi Çerçeve

Yedisu bölgesi, Orta Çağ kaynaklarında "Argu" olarak adlandırılmaktadır.⁴ Bölgenin kuzeyinin veya kuzeydoğusunun merkezi olan Kayalık şehrinin arkeolojik keşfi 1998 yılından başlayarak yürütülen kazılar sonucunda gerçekleştirilmiştir. Kazılardan önce tarihi kayıtlarda adı geçen Kayalık için farklı coğrafi konumlarda olduğuna dair görüşler bildirilmiş;⁵ ancak son yapılan kazılar sonucunda coğrafi konumu kesin olarak tespit edilmiştir.

Kayalık, İpek Yolu üzerinde yer alan bir Orta Çağ şehridir. Günümüzde Kazakistan'ın Almatı Vilayetinin Sarkan ilçesine bağlı Koylyk kasabası yakınlarındadır. Tarihi belgelere göre Karlukların ilk başkenti kabul edilmektedir.⁶ Karluklar hakkındaki bilinen ilk kayıtlar onların, 5.-6. yüzyıllardan itibaren Altaylar'ın doğusunda Orhun bölgesinde ve Altayların batısından başlayarak Tanrı Dağlarının kuzeyine kadar oldukça geniş bir alana yayıldığını belirtmektedir.⁷ II. Göktürk Devletinin yıkılmasından (M. 744) sonra Uygurlara karşı giriştikleri Orhun bölgesine hâkim olma mücadelesini kaybeden Karluklar, Altayların batısına ve Maverâünnehir'e doğru yoğun bir göç dalgasını başlatmıştır.⁸ 740'lı yıllarda Taraz, Almatı, Balasagun dolaylarında görülen Karluklar, 751 yılındaki Talas Savaşında Çinlilere karşı Arap İslam ordularıyla ittifak yaparak İslam ordusunun zafer kazanmasında etkili olmuştur.⁹ 766 yılında ise Taraz, Suyab, Balasagun gibi önemli merkezleri ele geçirmişler ve Karluk Yabgu Devletini kurmuşlardır.¹⁰ Abbasî Halifesi Mehdi zamanında (755-785) Batı ve Güney Yedisu Bölgesindeki Karlukların arasında İslamiyet hızla yayılmıştır.¹¹ Ancak 840 yılında Uygur Hakanlığının yıkılması üzerine Karluk hükümdarları akraba oldukları Göktürk hanedanının varisi olduklarını ilan ederek Karluk Yabgu Devletini, başkenti Balasagun olan Türk Hakanlığı veya yöneticilerinin taşıdığı unvandan dolayı Karahanlılar olarak adlandırılan devlete dönüştürmüştür.¹²

4 Kara, 2018, 225.

5 Bernştam, 1940, 44; Barthold, 1956, 103; Baypakov, 1986, 36; Boyle, 1997, 808.

6 Omarbekov, 2019, 31.

7 Bosworth, 1997b, 658.

8 Salman, 2001, 509.

9 Taşağıl, 2010, 501.

10 Taşağıl, 2017, 87-88.

11 Baypakov ve Voyakin, 2007, 121-122.

12 Özeydin, 2001, 404-405.

Talas Savaşı sonrası Karluklar ile Müslümanlar arasındaki olumlu ilişkiler 9. yüzyılın ilk çeyreği sonrasında yağma hareketleri ve Samanilerin henüz Müslüman olmayan bazı Türkler üzerine yaptığı seferler nedeniyle gerilmiştir. Samanilerin, 840'da Çimkent yakınlarındaki İsficab'ı, 859'da Şavgar'ı ve 893 yılında Taraz'ı ele geçirmesiyle ilişkiler tamamen savaş halini almıştır. Ancak 900 yılında Karahanlıların doğudaki merkezi Kaşgar'da Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla dengeler tekrar değişmiş ve süreç Karahanlı topraklarında İslam'ın resmi din oluşuna kadar geçen çalkantılı bir döneme yol açmıştır. Karahanlıların kendi aralarındaki mücadelelerin sonunda 960 yılında, İslam hem batı hem de doğu Karahanlı topraklarında devletin resmi dini olarak ilan edilmiştir.¹³ 999 yılında Karahanlı (Türk Hakanlığı) Devleti'nin Buhara'yı alarak Samanilere son vermesiyle Gazneliler ile Maverainnehir'de hâkimiyet mücadelesi başlamıştır.¹⁴

Yazılı kaynaklarda ise 9.-10. yüzyıllarda Kayalık'ın merkezi olduğu Kuzeydoğu Yedisu'da İslam'ın hızla yayıldığı ifade edilmektedir.¹⁵ Böylece İslamlaşma sürecinin bir sonucu olarak Orta Asya şehirlerinde meşit ve cami gibi yeni yapı türleri inşa edilmeye başlamıştır. Örneğin Taraz yakınlarında ve Seyhun havzasındaki şehirlerde 8. yüzyıldan itibaren camiler inşa edildiği bilinmektedir. Ancak cenaze gelenekleri ise 9. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş İslamî niteliğe bürünmeye başlar. Böylece 10.-11. yüzyıldan itibaren Güney Kazakistan'da kümbed olarak adlandırılan mezar mimarisi örnekleri görülür.¹⁶

Diğer taraftan 1141 yılında gerçekleşen Katvan Savaşı'nın Orta Asya tarihinde önemli sonuçları olmuştur. Bu savaş sonrasında Orta Asya, Çin'den gelen Karahitayların hâkimiyeti altına girmiş, Büyük Selçuklu ve Karahanlıların gücü zayıflamıştır. Bu koşullar altında Kuzeydoğu Yedisu'da Karahanlılardan ayrı bir siyasi oluşum olarak Kayalık merkezli bir Karluk Yabgu Devleti yeniden ortaya çıkmıştır.¹⁷ Karahitayların müttefikleri olmaları nedeniyle Katvan Savaşı sonrasında tarihi süreç Karluklar lehine gelişmelere sahne olmuştur. Karahitaylar, Orta Asyalı olmadıkları için üst düzey devlet yönetiminde ve yerel yönetimlerde Karluk kökenli Müslüman devlet adamlarına görev vermiştir. Böylece Karahitaylar ile ittifak olan Müslüman Karluklar hem yönetimde söz sahibi olmuşlar hem de Karahitay idaresi altında dahi Orta Asya'da İslam'ın yayılmasına hız kazandırmışlardır.¹⁸ Adeta Orta Asya'da Karahitay Devleti gölgesi altında Karluk hâkimiyeti yaşanmıştır.¹⁹

13 Baypakov ve Voyakin, 2007, 121-122

14 Özeydin, 2001, 406.

15 Salman, 2001, 509-510.

16 Baypakov ve Voyakin, 2007, 122.

17 Bosworth, 1997b, 658-659.

18 Özeydin, 2001, 410.

19 Salman, 2001, 509-510.

G.2.Katvan Savaşı sırasında Orta Asya (Wikimedia Commons)

Karluk Yabgu Devleti yaklaşık 65 yıl Karahitaylara tabi olarak varlığını sürdürürken Karlukların güç kazanması ve Karahitay devlet yönetiminde dahi çok etkili olmasından rahatsız olan Hükümdar Yelü Jilugu'nun Karluk Yabgusu I. Arslan Han'ı ortadan kaldırmaya fırsat kollaması ittifakın bozulmasına yol açmıştır. I. Arslan Han, Yelü Jilugu'nun kendisiyle birlikte tüm ailesini katledeceğini öğrenince 1205 yılında intihara zorlanmıştır. Bu nedenle yerine oğlu II. Arslan Han geçmiş ve babasına yapılanlardan dolayı Karahitaylara bağlılığa son vererek 1206 yılında Timuçin, "Cengiz Han" unvanıyla tahta çıktığında ilk bağlılık bildirenlerden olmuştur. Cengiz Han tarafından kendisine "Sartaktay" unvanı verilen II. Arslan Han ve oğulları Cengiz İmparatorluğunda Müslüman olmalarına rağmen sadakatları dolayısıyla önemli görevlere atanmışlardır.²⁰ Örneğin; Mengü Han zamanında II. Arslan Han'ın oğluna Kayalık'ın idaresini Kaydu'ya bırakması karşılığında Fergana'daki Özkend'in yönetimi verilmiştir.²¹ Moğol İstilas sırasında zarar görmeyen Kayalık şehri daha sonraki dönemde Moğol hanedan üyelerinin aralarındaki mücadeleler ve saldırılar nedeniyle 14. yüzyılın ilk yarısında tahrip edilmiştir.²²

Arkeolojik Çalışmalar

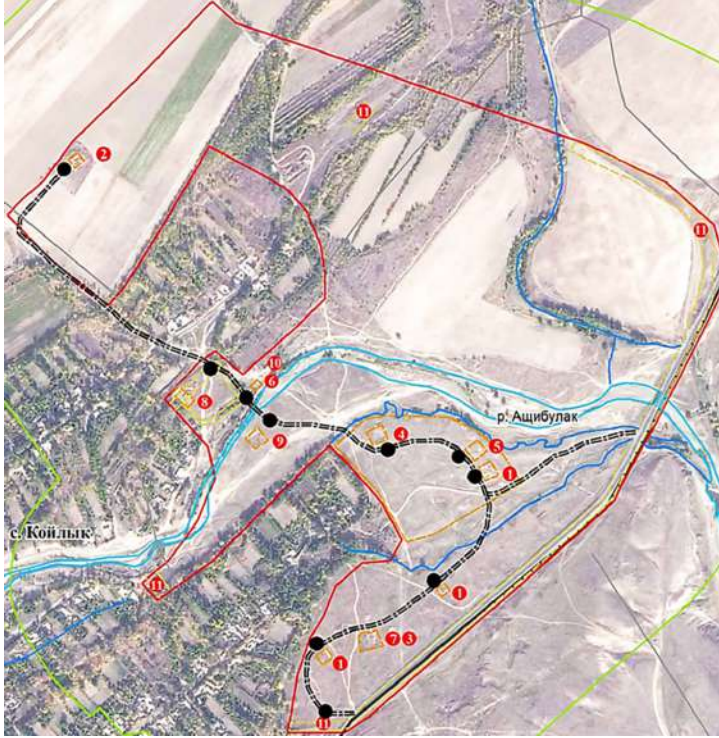
Kayalık Ulu Camisinde ilk kazı çalışmaları 2004 yılında Prof. Dr. Karl M. Baypakov başkanlığındaki bir ekip tarafından yürütülmüş ve yapının bazı duvarları ve mimari özellikleri hakkında verilere ulaşılmıştır. 2005 yılında devam

20 Bosworth, 1997a, 582-583; Boyle, 1997, 808.

21 Barthold, 1956, 122.

22 Kutlu, 2020, 122.

eden kazı çalışmalarında ise yapının mimari özellikleri büyük ölçüde ortaya çıkarılmış ve önemli bazı arkeolojik buluntular ele geçmiştir. Söz konusu buluntular içinde gerek yapının gerekse Kayalık şehrinin tarihlendirilmesine büyük katkı sunan bir gümüş sikke dikkat çekmektedir. Ulu Cami zemininden yaklaşık 5-7 cm. derinliğindeki toprak tabakasında bulunan bu sikkenin 13. yüzyılın ortalarında Kayalık'ta basıldığı ve Karluk Yabgu Devletine ait olduğu tespit edilmiştir.²³

G.3.Kayalık Şehir Planı, Ulu Cami (4 nolu yapı) (Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, 2015, 17)

Baypakov'a göre şehrin merkezinde konumlanan İslami yapıların mimari şekillenışı iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyıl ortalarını kapsamakta, ikinci aşama ise 13. yüzyılın ortasında başlayıp şehrin yıkımına kadar varlığını sürdürmüştür. Baypakov, Ulu Cami'de ele geçen ve 13. yüzyılın ortalarına tarihlenen Karluk Yabgu Devleti'ne ait bir adet gümüş sikke hareketle Ulu Cami'yi 13. yüzyılın ortalarına tarihlendirmekte ve bunu aynı zamanda Kayalık'ın İslamlaşmasının tarihi olarak kabul etmektedir.²⁴ Daha sonra yapılan kazı çalışmalarında ise Ulu Cami'nin altında daha erken tarihli bir

23 Petrov, 2007, s. 130

24 Baypakov ve Voyakin, 2007, 38-39

camiiye ait temel izlerin tespit edilmiştir.²⁵ Bizce bu durum Kayalık Ulu Camisi'nin en az iki veya üç inşa aşamasına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Bilindiği üzere Maverünnehir bölgesinde 8. yüzyılda sağlanan Emevî ve Abbasî hâkimiyeti nedeniyle bu bölgedeki ilk camiler 8.-9. yüzyıla kadar inmektedir. İslam Hilafeti hâkimiyetindeki bölgelere yakın veya sınır konumundaki Orta Asya şehirlerinde ise ilk camiler 9.-10. yüzyıllara tarihlenmektedir. Buna, Güney Kazakistan'daki Akırtas (8. yüzyıl), Keder (8. yüzyıl) ve Taraz Ulu Camileri (9. yüzyıl) örnek teşkil etmektedir.²⁶ 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı'ndan sonra Karluklar ile Abbasîler arasındaki Çin yayılcılığına karşı ittifak olma durumu, ilişkilerin ve ticaretin hızla gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşmanın bir sonucu olarak Karluklar Orta Asya'da en erken İslam'ı kabul eden Türk toplulukların başında yer almıştır. Hem bir Karluk şehri olması hem de önemli bir İpekyolu şehri olması nedeniyle Müslüman tüccarların yoğun uğrak noktalarından biri olan Kayalık'ın İslamlaşması da hızlı gerçekleşmiştir. Gerek Müslüman tüccarların gerekse gün geçtikçe sayıları artan Müslüman Karlukların varlığı nedeniyle 8. yüzyılın son çeyreğinde veya 9. yüzyılın başlarında Kayalık'ta ilk mescid inşa edilmiş olmalıdır. Ancak bu mescidin şehrin tam merkezinde konumlandırılmayan ve anıtsal büyüklüğe sahip olmayan mütevazı bir yapı olması beklenebilir. Büyük olasılıkla ilk mescid, şehrin kuzeyindeki ana kapı ile Acıbulak Çayı kenarındaki kervansaray arasındaki meskûn mahalde konumlandırılmış olmalıdır. Bu değerlendirmemiz yazılı kaynaklarda Kayalık merkezli Yedisu bölgesinin 9.-10. yüzyıllarda hızla İslamlaştığına dair bilgilerle uyumludur.²⁷ Bununla birlikte Kayalık'ta henüz kazısı gerçekleştirilmemiş çok sayıda mahalle mescidi bulunmaktadır. Bu mescidlerin kazılarının yapılması sonrasında Kayalık'taki ilk mescide dair daha detaylı bilgilere ulaşılması beklenebilir.

Diğer taraftan K. Baypakov, yörenin İslamlaşması konusunda yazılı kaynakların 9.-10. yüzyıllarda Kayalık'ın merkezi olduğu Yedisu'da İslam'ın hızla yayıldığını ifade ettiğini belirtmesine²⁸ rağmen tarihlendirme yaparken bu bilgileri dikkate almamaktadır.

Dolayısıyla Kayalık şehrinde merkezi konumda ve anıtsal nitelikte oldukça büyük bir ulu caminin yapılması ancak yörenin İslam hâkimiyetine resmen geçmesiyle gerçekleşmiş olmalıdır. Tarihi süreçlerin ışığında 10. yüzyılın ikinci yarısında Karahanlıların İslam'ı resmi din olarak (M. 960) kabul etmesiyle Kayalık'ta İslam resmidin hüviyeti kazanmış ve şehirde merkezi konumda Ulu Cami'nin ilk yapım aşaması başlamış olmalıdır. Daha sonra Müslümanların

25 Jeleznyakov, 2017, 121.

26 Baypakov, 1998, 96, 111-112; Sümer, 1984, 52-53.

27 Baypakov ve Voyakin, 2007, 121-122.

28 Baypakov ve Voyakin, 2007, 122.

sayısının artmasıyla Ulu Cami'nin genişletilmesi ihtiyacı doğmuş ve ikinci inşa aşaması gerçekleşmiştir.

G.4.Kayalık'ta İçkale ve Ulu Cami (Baypakov ve Voyakin, 2007, 173)

İkinci inşa aşamasının arkasındaki tarihi süreç şöyle açıklanabilir: Karluklar'ın Karahanlı idaresinden memnuniyetsizliği ve şikâyetleri sonunda önce isyan ve çatışmaya daha sonra bağımsızlık mücadelesine yol açmıştır. Tam bu sırada Çin'deki mücadelede zayıf düşen Karahitaylar Orta Asya'yı istilaya yönelmiştir. Karluklar Karahanlılarla olan çatışmalarından dolayı Karahitaylarla ittifak yaparak Karahanlıların zayıflamasına ve Orta Asya'da Karahitay hâkimiyeti kurulmasına yardımcı olmuştur. 1141 yılındaki meydana gelen Katvan savaşında Karahitay- Karluk ittifakı, Karahanlı- Büyük Selçuklu ittifakını yenilgiye uğratmıştır. Savaş sonucunda Sultan Sancar yönetimdeki Büyük Selçuklular gün geçtikçe zayıflayarak yıkılmaya doğru giderken Karahanlılar da büyük ölçüde zayıflamıştır. Böylece Yedisu Karluk Yabgu Devleti, Karahanlılardan tamamen bağımsız hale gelmiş iken Karahitaylara tabi olmak zorunda kalmıştır. Karluklar, bu dönemde Karahitayların müttefiki olmaları nedeniyle devlet yönetiminde üst düzey makamlara ve görevlere getirilmiştir. Orta Asya'yı yeterince tanımayan Karahitaylar yerel yönetimleri Müslüman ahalinin rızasına uygun olarak Müslüman Karluklara vermiştir. Karluk yöneticiler nedeniyle Karahitay idaresinde dahi Orta Asya'da İslam'ın yayılması sürmüştür.²⁹ Bu şartlar altında güç kazanan ve zenginleşen Yedisu Karlukları, başkentleri Kayalık'ta anıtsal nitelikte bir ulu cami inşa etmiştir. Bu aşama yani ikinci inşa aşaması, 10. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen ulu caminin genişletilmesi ve anıtsal boyutlara ulaşmasıyla 12. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir.

Ayrıca 12. yüzyılda Kayalık'ta İslamlaşmanın büyük aşama kazanmasında

29 Bosworth, 1997a, 580-583; Bosworth, 1997b, 658-659; Boyle, 1997, 808; Salman, 2001, 509-510.

Yeseviliğin etkisi dikkat çekmektedir. Kayalık'ta 1281 yılında yazılmış "Tarihname" adlı bir el yazması eser önemli bilgiler vermektedir. Yesevi şeyhlerinin şeceresini ve menkıbelerini içiren beş ciltlik "Tarihname" adlı eserin bir cildinin başlığı "Kayalık" şeklindedir. Bu eser Kayalık'ın Yeseviliğin Türkistan'dan (Yesi) sonra gelen en önemli merkezlerden bir olduğunu kanıtlamaktadır.³⁰ Bu esere göre Yeseviliğin kurucusu Hoca Ahmet Yesevi torunu Ahmet Hoca Ata'yı Kayalık'ta bir hankah kurmaya görevlendirmiştir. Kayalık'taki Yesevi Hankah'ı da son kazılarda tespit edilmiştir.³¹ Yukarıda verilen tarihi süreçler ışığında Ulu Cami'nin ikinci yapım aşaması şu an caminin zemini altında temel izleri ve bazı duvarları tespit edilen büyük yapıya karşılık gelmektedir.

Üçüncü yapım aşaması ise Kayalık şehrindeki 2004-2005 yıllarında yürütülen kazılarda ortaya çıkarılan Ulu Cami'ye ait kalıntılarla belgelenmektedir. Ancak ikinci yapım aşamasından üçüncü yapım aşamasına geçiş büyük bir tahribat ve yangın sonrası gerçekleşmiş olmalıdır. Bu aşmaya geçiş tarihi süreçlerle şöyle açıklanabilir: Nayman hükümdarı olan Küçlük, Cengiz Han ile hâkimiyet mücadelesine girmiş ve gücünü artırmak için Karahitaylar ile ittifak kurmuştur. Bu ittifakın gereği Karahitay hükümdarı Yelü Jilugu'nun kızıyla evlenen Küçlük, Cengiz Han'a karşı mücadelesinde yenilince Karahitaylar'a sığınmıştır. Karahitay devleti içinde güçlü konumu olan Küçlük, kayın pederi Hükümdarı Yelü Jilugu'ya isyan etmiş ve devlet yönetimini ele geçirmiştir. Tarihi kaynaklara göre Nasturi Hıristiyan aileden gelen Küçlük, İslam'a ve Müslümanlara karşı ise acımasız ve nefret dolu bir kişi idi. Kayalık yakınlarındaki Almalık gibi Karluk şehirleri ile Kaşgar, Hotan gibi Doğu Türkistan'ın en önemli İslam şehirlerinde birçok Müslümanı katletmenin yanı sıra cami ve medreseleri yakıp yıkmıştır.³² Küçlük'ün bu saldırılarından Kayalık da olumsuz etkilenmiş ve Ulu Cami de tahrip edilmiştir. Dolayısıyla 13. yüzyılın başlarında meydana gelen bu tahribat sonrası Ulu Cami tamir edilmiş ve bazı bölümleri yeniden inşa edilmiştir. Bu onarımlar sırasında mihrap nişinin doğrultusunda farklılık olduğu, mimari özelliklerinde birçok düzensizlikler ortaya çıktığı³³ ve eskisinden biraz daha küçük bir ulu cami inşa edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 13. yüzyılın başlarında Küçlük'ün tahribatı sonrasına yapılan onarımlar ile şekillenen Ulu Cami, Kayalık'ın haritadan tamamen silindiği 14. yüzyılın ortalarına kadar işlevini sürdürmüştür.

Mimari Özellikler

Ulu Cami'nin gerek şehirdeki konumu gerek anıtsal boyutta büyük oluşu dikkat çekmektedir. Yapı, şehrin tam merkezinde yer almakta ve içkale olarak tanımlanan kısımda avlusuyla birlikte yaklaşık 3000 m² gibi oldukça geniş bir

30 Baypakov ve Voyakin, 2007, 38; Deom, 2009: 99-112.

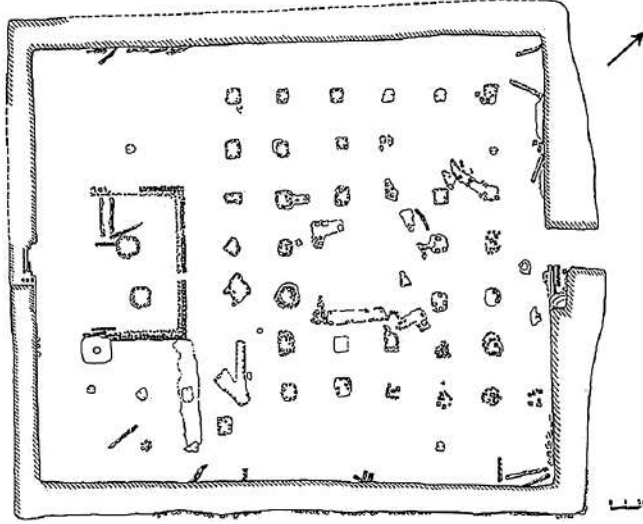
31 Jeleznyakov, 2015, 340.

32 Bosworth, 1997a, 583;

33 Jeleznyakov, 2017,120-121.

alanı kaplamaktadır. Ancak avlunun planı, boyutları ve sınırlarına dair herhangi bir detay verilmemiştir.³⁴ Ulu Cami'nin dıştan dışa ölçüleri 38,00 x 32,00 m'dir.³⁵ Bu ölçülere göre yaklaşık 1216 m² gibi oldukça büyük alana sahiptir. Ancak Ulu Cami'nin bazı ölçümleri ve mimari özelliklerinde yapılan yayınlar arasında farklılık görülmektedir.

Örneğin yapıyla ilgili yapılan ilk yayınlarda Ulu Cami'nin ibadet mekânı bölümü içten içe 32,60 x 26,70 m ölçülmüş iken;³⁶ daha sonraki yayınlarda 34,00 x 28,00 m ölçülmüştür.³⁷ Bu noktada en son yürütülen kazılar verilerini de içermesi nedeniyle Jeleznyakov'un belirttiği ölçülerin daha doğru olduğu söylenebilir. Belirtilen ölçülere göre Ulu Cami'nin ibadet mekânınının 952 m² genişliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

G.5.Kayalık Ulu Camisi planı (Baypakov ve Voyakin, 2007, 162)

Ulu Cami'nin inşasında ağırlıklı olarak ahşap ve kerpiç malzeme kullanılmıştır. Ahşap özellikle örtü sistemi ve taşıyıcı direkler için tercih edilirken kerpiç kullanımı genellikle duvar örgüsünde görülür. Tuğla ise mihrap nişinde, mihrap önündeki alanın zemin döşemesinde; ayrıca harim zemini üzerinde belirli aralıklarla konumlandırılan ahşap direklerin kaidelerinin kaplanmasında tercih edilmiştir. Bununla birlikte temelerde yer yer taş malzeme kullanılmıştır. Duvar örgüsünde kullanılan kerpiçler genellikle 34-36 x 14 x 8- 9 cm ölçülerinde ve kilden yapılmıştır.³⁸ Jeleznyakov'a göre kerpiçler 36 x 18 x 9 cm ölçülerindedir.³⁹

34 Baypakov ve Voyakin, 2007, 123

35 Jeleznyakov, 2015, 341.

36 Baypakov ve Voyakin, 2007, 123-124.

37 Jeleznyakov, 2015, 341.

38 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

39 Jeleznyakov, 2015, 341.

Kerpiçlerin arasındaki çamur harç kalınlığı ise 0,80 -3,40 cm arasında değişmekte; duvar yüzeylerindeki sıva kalınlığı ise yaklaşık 1,50 cm'dir.⁴⁰ Bununla birlikte Baypakov'a göre Ulu Cami'nin duvar kalınlıkları 1,30 m ile 2,60 m arasında değişmekte ve duvar yüksekliği ise 2 m'ye ulaşmaktadır.⁴¹ Jeleznyakov'a göre duvar kalınlıkları 1,70-2,00 m arasında değişmekte ve duvarların mevcut yüksekliği 2,00 m'yi bulmaktadır.⁴²

G.6.Kazı sonrası Ulu Cami'nin duvar kalıntıları (dostoyanieplaneti.ru/4831-ntonovskoe-gorodishche-ayalyk)

Ulu Cami duvarlarında Orta Asya'da Orta Çağ mimarisinde yaygın görülen kerpiç duvarların arasına moloz veya çakıl malzemeyle yapılan dolguya ise rastlanmamıştır. Duvarlarda yer yer üzeri kireç badana ile ağırtılmış kahverengi sıva izleri görülür. Ancak sıvanın rengi tahribat sırasında çıkan yangın nedeniyle turuncu veya kıvrıla dönmüştür.⁴³ Ayrıca Ulu Cami'nin bazı beden duvarları içinde tüteklikler bulunmaktadır. Tütekliklerin özellikle kuzeydoğu cephedeki ana girişin yakınına konumlanan bir ocağa bağlandığı ve yapının ısıtılmasında kullanıldığı görülmektedir.²⁰⁴ Bu ısıtma sisteminin Kayalık'taki Yabgu Sarayı ve köşk yapılarında da kullanıldığı görülmektedir.⁴⁴

Kuzeydoğu- güneybatı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir yapı olan Kayalık Ulu Camisi'nin tek girişi vardır. Kuzeydoğu cephesini ortlayan giriş, 1,90 m açıklığa sahiptir. Yaklaşık 34,00 x 28,00 m ölçülerine sahip ibadet mekânında sekiz sıra halinde 54 adet kaide bulunmaktadır.⁴⁵ Baypakov'a göre 52 adet kaide vardır ve yapının özgün halinde bu kaidelerin üzerinde günümü-

40 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

41 Baypakov ve Voyakin, 2007, 39.

42 Jeleznyakov, 2015, 341.

43 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

44 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

45 Jeleznyakov, 2015, 341.

ze ulaşmayan ahşap direkler bulunmakta ve bu direkler ibadet mekânını dokuz sahına ayırmaktadır. Ayrıca ahşap örtüyü taşıyıcı olarak 10-15 cm çapında ve kirişlerinin yönü kuzeydoğu-güneybatı olan ahşap direkler yaklaşık 3,50-3,70 m arasında değişen aralıklar ile sıralanmaktadır.⁴⁶ Bununla birlikte cami zemini üzerinde orta büyüklükte taşların yığılması meydana getirilmiş ve dışarıdantuğlalarla kaplanmış daire veya elips kesitli kaidelere ait kalıntılar bulunmaktadır.⁴⁷ Baypakov'a göre yapının örtüsü ahşaptan düz tavan şeklindedir.⁴⁸ Ancak örtü sistemi konusundaki görüşümüz Baypakov'dan farklıdır ve konu detaylı olarak ele alınacaktır.

G.7.Kazı sonrası Ulu Cami'nin duvar kalıntıları (dostoyanieplaneti.ru/4831-ntonovskoe-gorodishche-ayalyk)

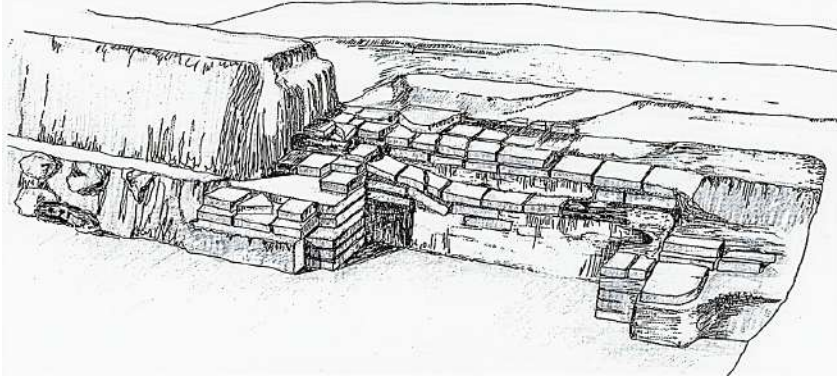
İbadet mekânının güneybatı duvarı üzerinde üst kısımları yıkılmış bir mihrap nişi yer almaktadır. Mihrabın temelleri zeminden yaklaşık 0,70 m derinliğe inmektedir. Dikdörtgen kesitli mihrap nişinin derinliği 0,90 m, genişliği ise 3,09 m'dir. Mihrabın inşasında boyutları 27x27x4 cm olan tuğlalar kullanılmıştır. Mihrap, kademeli olarak içe doğru daralan dikdörtgen kesitli iki adet nişten oluşmaktadır. Bu nedenle ilk aşamada mihrap nişi içe doğru 1,97 m'den 1,38 m'ye kadar yaklaşık 0,60 m daralmakta ve 0,16 m derinleşmektedir. Mihrap nişindeki ikinci kademelenme 0,41 m derinlik ve 1,38 m genişlik şeklindedir. Ayrıca mihrap nişinin güneybatı duvarı üzerine açılı yerleştirildiği görülmektedir. Bu durum mihrap nişinin doğu kısmının 0,38 m, batı kısmının ise 0,21 m genişlikte olmasından da anlaşılmaktadır.⁴⁹

46 Baypakov ve Voyakin, 2007, 39.

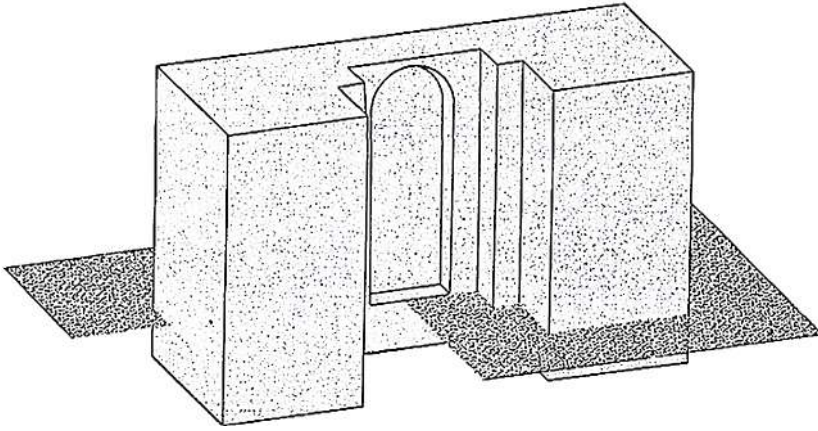
47 Jeleznyakov, 2015, 341.

48 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

49 Baypakov ve Voyakin, 2007, 39.

G.8.Mihrabın rölöve çizimi (Baypakov ve Voyakin, 2007, 163)

G.9.Mihrabın tahmini restitüsyonu (Baypakov ve Voyakin, 2007, 163)

Mihrabın üst kısımları tamamen tahrip olmuş iken alt kısımlarının merkezi bölümleri kısmen korunabilmiştir (G.8). Bu durum nedeniyle mihrabın özgün halinin tespiti ve restitüsyonunun yapılması oldukça zorlaşmaktadır. Baypakov'a göre mihrabın merkezindeki nişin içe doğru daralmış olması üst kısmın yuvarlak kemerle son bulduğuna işaretler. Ancak kanaatimce bu özellik mihrap nişinin sivri kemerle son bulmayacağı anlamına gelmemektedir. Baypakov, bu değerlendirmesi nedeniyle mihrap restitüsyonu da yuvarlak kemerli olarak yayınlamıştır (G.9). Kanaatimizce bu değerlendirme yanlıştır çünkü Orta Asya'da 9.-10. yüzyıllara ait mimari geleneğinin en ayırt edici özelliklerinden biri tonoz ve kemerlerin sivri biçimli olmasıdır. Sivri tonoz ve sivri kemer formlarının kökeni tam olarak açıklığa kavuşmuş olmamasına rağmen Orta Asya veya İran'da ortaya çıktığı ve 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ortadoğu'ya taşındığı düşünülmektedir. Bu nedenle 9. yüzyıla tarihlenen Orta Asya yapılarının neredeyse

tamamının tonozları ve kemerleri sivri formlarda inşa edilmiştir.⁵⁰

Yürütülen kazı çalışmalarında mihrabın önünde 10 x 6 m ölçülerinde sınırları belirginleştirilmiş dikdörtgen planlı bir alan saptanmıştır. Zemini tek sıra halinde tuğlalarla kaplanmış olan bu alanı ibadet mekânından ayırmak için ahşap korkuluklar kullanılmıştır. Bununla birlikte kazılarda tuğla taban döşemesinin altında bir taş temel katmanı bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu alanın merkezinde ahşap direklere ait iki adet kaide temeli bulunmuştur.⁵¹

G.10.Ulu Cami'deki ahşap direklerin kaide temelleri (Jeleznyakov, 2015, 343)

Baypakov'a⁵² ve Jeleneznyakov'a⁵³ göre mihrap önündeki alanda maksure uygulaması vardır ve bu alanın örtüsü düz ahşap tavadır. Mihrap önünde yapının genelinin ahşap örtüsü ve taşıyıcı sistemiyle uyumlu olması ve bu alanda tespit edilen ahşap direklere ait iki adet kaide temelinin olması, aydınlatma maksatlı bir "tütekli örtü" veya kırlangıç kubbeye işaret etmektedir. Baypakov'un Kayalık'taki Yabgu Sarayı için önerdiği kırlangıç (tütekli) kubbe örtünün Ulu Caminin mihrap önü bölümü için de büyük olasılıkla tercih edilmesi mümkündür. Bildiğimiz kadarıyla bu örtü uygulamasının Orta Asya'dan ve Kuzey Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada gerek anıtsal mimari de gerekse sivil mimari de kullanımı bulunmaktadır.⁵⁴ Tütekli ahşap örtünün Orta Asya'da ortaya çıkışı ve gelişim aşamaları üzerine yapılan yeni bir çalışma kapsamında Kazakistan'da inşa edilen erken tarihli birçok ahşap direkli ve tütekli örtülü caminin varlığı ortaya konulmuştur.⁵⁵ Bu veriler Kayalık Ulu Camisi için tütekli örtü uygulamasının tercih edilmesi olasılığını güçlendirmektedir.

50 Hmel'nitsky, 1992, 44; Hmel'nitsky ve Nagmatov, 1963, 192-202.

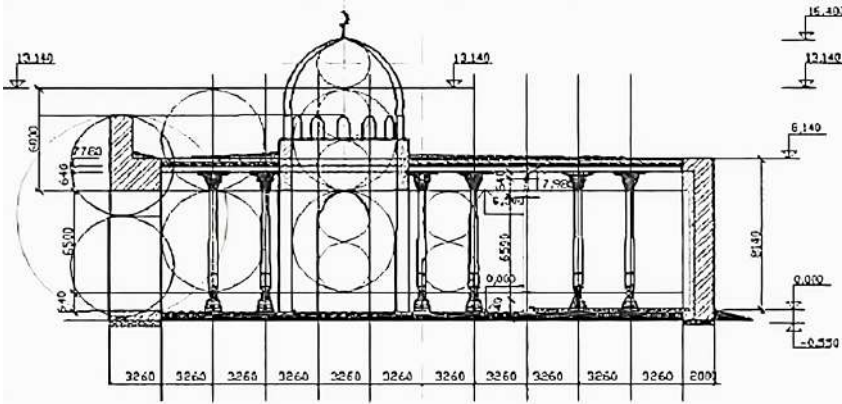
51 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

52 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

53 Jeleznyakov, 2015, 342.

54 bkz. Akın, 1991, s.323.

55 Kutlu, 2020b, 2455-2486.

G.11.Ulu Cami'nin restitüsyon kesit planı (Jelezniyakov, 2015, 342)

Kırlangıç örtünün Orta Asya mimarisindeki geçmişi yalnızca Orta Çağ ile sınırlı olmayıp Bakır Taş (Kalkolitik) Çağı'na kadar inmektedir.⁵⁶ Özellikle M. Gryaznov,⁵⁷ K. Salnikov,⁵⁸ E. Kuzmina,⁵⁹ A. Margulan,⁶⁰ V. Zaibert⁶¹ ve A. Kislenko⁶² gibi arkeologların uzun yıllar boyunca yürüttükleri araştırmalar sonucunda kırlangıç örtünün Kazakistan ve Orta Asya'nın diğer bölgelerindeki Tunç Çağı topluluklarının konut ve mezar mimarisinde yaygın olarak kullanılmasının yanı sıra; Orta Asya'da Demir Çağ'a ait İskit/Saka,⁶³ Hun ve Kağlı yerleşimlerinde de konut ve mezar mimarisinde yaygın kullanımı görülmektedir.⁶⁴ Ayrıca Göktürk dönemine tarihlenen birçok saray ve köşkte de bu örtü uygulamasına rastlanmaktadır. Kazakistan coğrafyasında Orta Çağ ve sonrasında kırlangıç örtü kullanımının devam ettiği görülmektedir. Örneğin Seyhun Nehri havzasında yer alan Kuyruktöbe'de 1981 yılında K. Akişev ve K.M. Baypakov tarafından yürütülen kapsamlı kazı çalışmalarında şehristanın doğu kısmında yer alan 7.-8. yüzyıllara tarihlenen bir sarayın merkezi salonunda kırlangıç örtü uygulaması tespit edilmiştir. Kabul salonunun merkezinde ikisi korunabilmiş ve ikisinin ise sadece temel izleri korunmuş toplan dört adet direğin kırlangıç örtüyü desteklediği anlaşılmıştır.⁶⁵ Ayrıca Kuyruktöbe şehrinin iç kalesinde bulunan diğer bir sarayın 10,50 x 15 m ölçülerindeki merkezi kabul salonu da (7.-9. yüzyıl) kırlangıç örtüye sahiptir.⁶⁶

56 Kutlu, 2020b, 2459-2463.

57 Gryaznov, 1953, s. 145.

58 Salnikov, 1951, s. 106-109.

59 Kuzmina, 1988, s. 31-46.

60 Margulan, Akişev, Kadırbayev ve Orazbayev, 1966, 207.

61 Zaibert, 1993, 20-21.

62 Kislenko, 1993, 122-129.

63 Glaudinov, 1999, 28.

64 Baypakov, 2012, 375-376, Kutlu, 2020b

65 Baypakov, 2005, 63-64.

66 Baypakov, 2005, 63-64.

Ayrıca, Kulan şehrinin (6.-8. yüzyıl) iç kalesindeki sarayda,⁶⁷ Taraz şehrinin 15 km kuzeyindeki Kostöbe'de bulunan Orta Çağ Camukat (Hamukat) şehrinin iç kalesindeki bazı yapılarda⁶⁸ (6.-9. yüzyıl), Türkistan Vilayetinde bulunan Şöytöbe şehrindeki (7-8 yüzyıllar) dikdörtgen planlı bir konutta,⁶⁹ Otrar vahasında bulunan Altıntöbe (8-9. yüzyıl) şehrinde kazısı gerçekleştirilebilen bir konutta⁷⁰ kırlangıç örtü bulunmaktadır.

Kazakistan coğrafyasında çok destekli ahşap direkli camilerin genelde düz çatılı olduğu düşünülmektedir; ancak aydınlatma ihtiyacına yönelik ne tür bir çözüm bulunduğu konusu genelde değerlendirilmektedir. Bu nedenle ahşap örtüye sahip camilerin birçoğunda aydınlatma maksatlı kırlangıç örtü uygulaması tercih edilmiş olmalıdır. Örneğin Külşub (Örnek) Ulu Camisi⁷¹ (9.-10. yüzyıl), Taraz Ulu Camisi⁷² (9.-10. yüzyıl) ve Kuyruktöbe Keder Ulu Camisi'nde⁷³ kırlangıç örtü uygulanmıştır. Bu üç cami örtü sistemi açısından Kayalık Ulu Camisi'ne en çok benzerlik gösteren örneklerdir.

Kayalık Ulu Camisi'nde ibadet mekânının orta kısmında mihrap önü kubbesinden başka bir aydınlık feneri daha bulunduğu gerek sütunların konumlandırılma düzeninden gerekse kazılarda ele geçirilen ahşap kalas kalıntılarından anlaşılmaktadır (G.5). Bu aydınlık fenerinin de tıpkı mihrap önünde olduğu gibi ahşap örtü sistemine uyumlu kırlangıç örtü şeklinde olabileceğini öngörmekteyiz. Benzer kırlangıç örtünün Kayalık Yabgu Sarayında uygulandığı anlaşılmaktadır. Jeleznyakov ise yayınladığı restitüsyon planında (G.11) bu bölüm için bir kubbe örtüsü öngörmektedir.⁷⁴ Ancak kazılarda söz konusu alanda kubbe örtüsünün varlığına işaret veya delil teşkil edecek herhangi bir tuğlakalıntısı veya yığını tespit edilmemiştir. Bu alanda da yoğun yanmış ahşap kalas kalıntılarının bulunması örtünün ahşap malzemenin inşa edilmiş olduğuna ve büyük olasılıkla kırlangıç örtü olduğuna işaret etmektedir.

67 Akılbek, Smagulov ve Yatsenko, 2016, 51-63.

68 Baypakov ve Kasenov, 2014, 52-56.

69 Baypakov, 2012, 280.

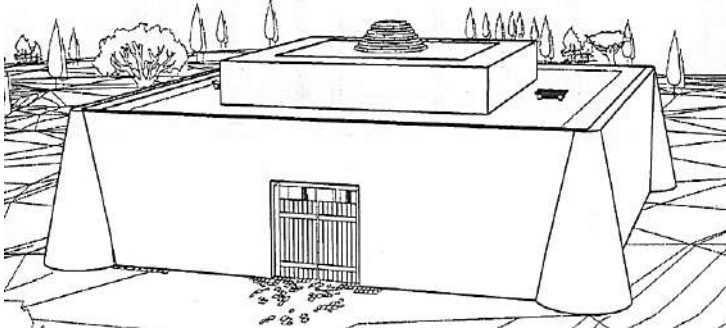
70 Smagulov, 1992, 34-42.

71 İmankulov ve Bapanova, 2019, 19-20.

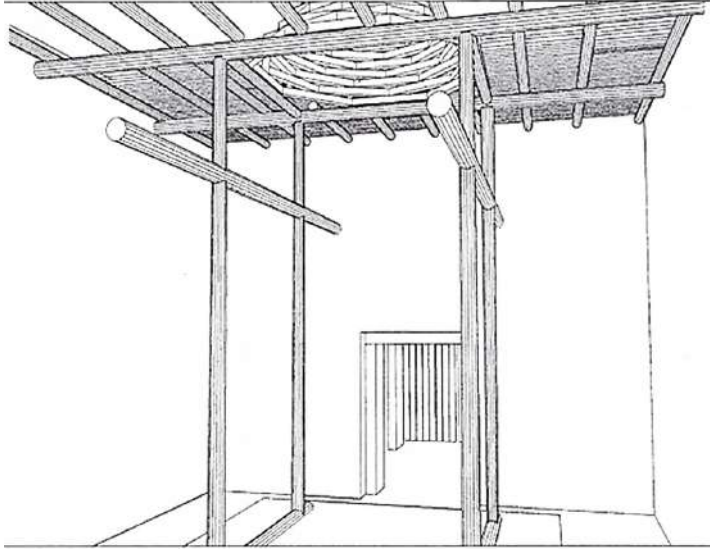
72 Torgoyev, 2013, 127-131.

73 Hmelnitsky, 1992, 70.

74 Jeleznyakov, 2015, 342.

G.12.Kayalık'daki Yabgu Sarayı restitüsyonu (Baypakov ve Voyakin, 2007, 158)

G.13.Kayalık'taki sarayın kılıngıç örtüsü (Baypakov ve Voyakin, 2007, 158)

G.14.Metal objeler (Baypakov ve Voyakin, 2007, appendix 2, fig. 61)

Kazılar sırasında mihrabın yakınında çok miktarda yanmış ahşap kalaslar ve bazı metal objeler bulunmuştur. Bu miktarda yoğun ahşap kalıntıları hem kır-langıç örtüye hem de ahşap bir minbere ait olmalıdır. Ayrıca bronz objeler veya levhalar ele geçmiştir (G.14). Baypakov, bronz levhaların kutsal kitabın (Kuran-ı Kerim)cildini süslemiş olabileceği düşünmektedir.⁷⁵ Bu görüşe katılmamakta ve bu metal unsurların ahşap minbere ait olmasını daha olası görmekteyiz. 4 adedi sağlam 3 adedi parçalanmış toplam yedi adet olan bu metal objeler 17,4 x 3,9 cm ölçülerinde ve bu objelerin orta kısımları 9x1,4 cm iken kalınlığı 0,1-0,15 cm arasındadır.⁷⁶

G.15.Kayalık Ulu Cami Kazıları (Baypakov ve Voyakin, 2007, appendix 2, fig. 58)

Ulu Cami'nin güney batı cephe duvarının yakınında yapılan kazılarda korunmuş halde yüksekliği 1,38 m olan ve 13 sıra kerpiçten örülmüş bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Duvarın temelinde gri renkli taşlar kullanılmıştır. Söz konusu taş temelin üzerinde ise korunmuş halde iki sıra kerpiç örgüyle meydana getirilmiş 30 cm yükseklikte bir duvar bulunmaktadır. Bu duvarların arasından ise ısı kanalları geçmektedir. Bu ısı kanallarının varlığı yapıda ısıtma sistemi bulunduğunu ortaya koymaktadır. Benzer ısıtma tesisatına Kayalık'taki Yabgu Sarayı'nda da rastlanmıştır.⁷⁷

Kazılarda Ulu Cami'de minareye rastlanılmamıştır fakat güneydoğu cephe duvarının yakınındaki zemin yapısı ve bazı temel izleri minarenin olası yerini işaret etmektedir. Ancak Ulu Cami'nin güneybatı cephe duvarlarına bitişik olarak 1,50-2 m yüksekliğinde dikdörtgen biçimli yontulmuş taş bloklar ele geçmiştir. Bu taşların, şehrin Müslüman ahalisine ait mezar şahideleri olduğu belirtilmektedir.⁷⁸

75 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

76 Jeleznyakov, 2015, 344.

77 Baypakov ve Voyakin, 2007, 39-40.

78 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

G.16. Ahşap üzerinde kufi yazı (Baypakov ve Voyakin, 2007, appendix 2, fig. 64)

Ulu Cami kazısı esnasında ele geçen buluntular arasında yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş kufi yazı ve harflerin arasında yer yer rumi yaprak ve dallardan oluşan bitkisel süsleme öğelerine yer verilmiş bir ahşap parçası bulunmuştur (G.16). Ateşe maruz kalma sonucu bir kısmı tahrip olan ahşap unsurun üzerindeki arab harfli yazı tam olarak okunabilecek durumda değildir. İki parça ahşaptan oluşan bu yazı kuşağı 1 m uzunluğa ve 15-18 cm genişliğe sahiptir; ibadet mekânının kuzeydoğu köşesinde ele geçirilmiştir.⁷⁹

Ulu Cami'de yürütülen kazılarda 13. yüzyılın ilk yarısında Kayalık şehrinde darp edilen bir gümüş sikke (G.17), renkli cam boncuk (G.18), ajur tekniğiyle işlenmiş metal plaka (G.19), demirden imal edilmiş halkalı zincir (G.20), seramik bir kandil (G.21), ve kandil olması olası kırılmış sırlı kap (G.22) gibi buluntular ele geçmiştir.

79 Baypakov ve Voyakin, 2007, s. 39-40.

G.17.Ulu Cami'de bulunan Kayalık Sikkesi / **G.18.**Renkli cam boncuk
(Baypakov ve Voyakin, 2007, appendix 2, fig. 93 ve fig. 65)

G.19.Ajur tekniğiyle işlenmiş metal plaka / **G.20.**Halkalı zincir
(Baypakov ve Voyakin, 2007, appendix 2, fig. 59 ve 60)

G.21.Ulu Cami'de ele geçen kandil / **G.22.**Sırlı kap (Jeleznyakov, 2015, 343)

Baypakov'a göre Kayalık Ulu Camisi'ne gerek boyutları ve plan özellikleri itibarıyla Orta Asya'daki en benzer yapılar Seyhun nehrinin orta havzasında bulunan Keder Ulu Camisi ve Harezmi'deki Kavut-Kala Ulu Camisi'dir. Ayrıca Anadolu'daki Selçukludönemi ahşap direkli camileri ile de benzerlikler bulunduğu belirtilir.⁸⁰ İbrahim Çeşmeli ise Orta Asya'da çok destekli camilere örnek olarak Kazakistan'dan Akırtas, Keder ve Örnek Ulu Camilerini, Özbekistan'dan Kavut-kala ve Sapol Tepe Ulu Camilerini vermektedir.⁸¹

Kayalık Ulu Camisi'nin detaylı incelemesi yapıldığında Güney Kazakistan

80 Baypakov ve Voyakin, 2007, 40.

81 Çeşmeli, 2007, 317.

bölgesinde ilk inşa edilen camilerle büyüklüğü, inşa malzemesi, plan özellikleri bakımından bazı benzerlikler ve farklılıklar taşıdığı görülmektedir. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Akırtas saray Kompleksinde bulunan kare planlı ve duvarları kırmızı renkli iri taşbloklardan örülmüş 27 x 27,5 m ölçülerindeki Akırtas Ulu Camisi'nden⁸² hem boyut hem de duvar inşasında kullanılan malzeme yönünden farklıdır. Dikdörtgen planlı Kayalık Ulu Camisi, Akırtas Ulu Camisi'nin yaklaşık iki katı büyüklüğe sahiptir ve duvarları kerpiçten örülmüştür. Taraz'daki 9.-10. yüzyıllara tarihlenen kare planlı (20 x 20 m.) Peygamber Camisi ise boyut olarak Kayalık Ulu Camisi'nin üçte biri büyüklüğe sahip olmasıyla farklılaşırken; her iki yapı duvarlarının kerpiç (pahsa) malzemeyle inşa edilmesi yönüyle benzerdir.⁸³ Ayrıca Kayalık Ulu Camisi, 9.-12. yüzyıllara tarihlenen 16,30 x 14 m ölçülerindeki Balasagun Ulu Camisi'nden beş kat daha büyüktür.⁸⁴ Kayalık Ulu Camisi, Kuyruktöbe (Keder) Ulu Camisi⁸⁵ ve Taraz şehrinin 40 km doğusunda bulunan Külşub Ulu Camisi'nden⁸⁶ de 3/2 kat büyüktür. Ancak Kayalık Ulu Camisi, ahşap direkli olma ve ahşap örtülü olma yönlerinden ise hem Akırtas Ulu Camisi hem Taraz'daki Peygamber Camisi hem Külşub Ulu Camisi hem de Keder Ulu Camisi ile benzerdir.

Baypakov, Kayalık Ulu Camisi'nin Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait ahşap direkli camilerden özellikle Konya Alaeddin Camisi, Beyşehir Ulu Camisi, Afyon Ulu Camisi ile Sivas ve Erzurum yörelerindeki Ulu Camilerle benzer olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ Bununla birlikte Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait ahşap direkli camilerin Orta Asya arasında ilişki olduğunu başta Katharina Ottodorn, Aptullah Kuran, Oktay Aslanapa, Gönül Öney ve Doğan Kuban gibi birçok önemli sanat tarihçi kabul etmektedir. Anadolu'da Selçuklu dönemiyle birlikte ortaya çıkan ahşap direkli camilerin kökeni hakkında yapılan ilk çalışma Katharina Ottodorn'a aittir. Ottodorn, ahşap direkli camilerin Orta Asya kökenli olduğunu ve Anadolu'ya Türkler tarafından getirildiğini ifade etmiştir.⁸⁸ Özbekistan'daki Taşkent Müzesi'nde bulunan ve tahrip olmuş camilere ait olan 10.-11. yüzyıla tarihlenen ahşap direkler bunun delili kabul edilmektedir.⁸⁹ Aptullah Kuran da Anadolu'daki ahşap sütunlu mimarinin kökeninin Orta Asya olduğunu ve Türkler tarafından Anadolu'ya taşındığını düşünmektedir.⁹⁰ Doğan Kuban ise ahşap direkli camilerin Orta Asya kökenli olduğunu belirttikten sonra; çok sayıda olması gereken örneğin ne yazık ki günümüze ulaşamamış olduğunu kaydetmektedir.⁹¹

82 Baypakov ve Northedge, 1997, 88-89.

83 Goryaçeva, 2010, 136-139.

84 Baypakov, 2007, 344-345.

85 Baypakov, 2013, 450-451.

86 Baypakov, 1998, 110-112.

87 Baypakov ve Voyakin, 2007, 124.

88 Ottodorn, 1959, 59-88.

89 Denike, 1935, 69-74.

90 Kuran, 1972, 180-181.

91 Kuban, 2008, 155.

G.23.Beyşehir Ulu (Eşrefoğlu) Camisi (yazara ait, Temmuz, 2018)

Baypakov'un Kayalık Ulu Camisi ile Anadolu Selçuklu dönemi ahşap direkli camileri arasında benzerliğe vurgu yapan değerlendirmesini genel hatlarıyla kabul etmek mümkündür. Ancak coğrafyanın sunduğu malzeme olanakları dolayısıyla Anadolu Selçuklu dönemine ait ahşap direkli camilerin beden duvarlarında taş malzeme kullanımı Orta Asya örnekleriyle en belirgin farklardan biridir. Beyşehir Ulu (Eşrefoğlu) Camisi,⁹² Ankara Arslanhane (Ahi Şerafeddin) Camisi,⁹³ Afyon Ulu Camii⁹⁴ ve Sivrihisar Ulu Camisi'nin⁹⁵ gerek ahşap direkleri gerekse ahşap tavan özellikleriyle Kayalık Ulu Camisi'ne birtakım benzerlikler gösterdiği de söylenebilir. Ayrıca Prof. Dr. Gönül Öney'in Sivrihisar Ulu Camii'nde bulunan ahşap sütun başlıklarının Moğol İstilasası öncesi Türkistan'daki Hive, Oburdan ve Kurut camilerine ait ahşap direklere benzerliğini vurgulaması⁹⁶ da bu görüşümüzü güçlendirmektedir. Hive Ulu Camisi örneğinde görüldüğü gibi Orta Asya ve Anadolu'daki ahşap direkli camilerin taşıyıcı ve örtü sistemlerindeki benzerlik yadsınamaz.⁹⁷

92 bkz. Akok, 1976; Yavaş, 1995.

93 bkz. Öney, 1990.

94 bkz. Kurtbil, 2012.

95 bkz. Denknalbant, 2012.

96 Öney, 1968, 19.

97 Rustamova, 2019, s. 47-50.

G.24.Hive (Özbekistan-Harezmi) Ulu Camisi (Wikimedia Commons)

Orta Asya'daki ahşap direkli camilerin büyük çoğunluğu ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Ancak ilk camilerden kalan ahşap direklerin bazıları korunabilmiştir. Örneğin, 9.- 11. yüzyıllar arasına tarihlenen Obburdan, Kurut, Urimtan, Pohut ve Hive Ulu Camilerine ait ahşap direkler hakkında yapılan çalışmalar bulunmaktadır.⁹⁸ Bu yapılardan en dikkat çekenini günümüzde Özbekistan sınırları içinde bulunan Hive Ulu Camisi'dir ve 11. yüzyıla tarihlenen ahşap direkleri bulunmaktadır.⁹⁹ Kayalık Ulu Camisi'ne en çok benzerlik gösteren yapılardan biridir ve sonraki dönemlerde eklemelerle mimari bağlamda son halini almış olmasına¹⁰⁰ rağmen, 11. yüzyıldan kalma bazı ahşap direkleri hala kullanımdadır (G.24).

Diğer taraftan Jeleznyakov, Kayalık Ulu Camisi'nin mihrabının kible ölçüsünün güney yönünden 25 derece sapma gösterdiğini belirtmektedir.¹⁰¹ Bu durumun meskûn mahal içinde oldukça büyük bir cami inşa edilmesinin zorluğundan kaynaklanmış olabileceğini söylemektedir. Ayrıca Ulu Cami ile Hankah'ın arasındaki mesafenin 200 m'den daha az olması nedeniyle bütün yapıların tek bir külliye olarak inşa edilmiş olabileceğini ve bu nedenle kible yönelimindeki farkın ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmektedir. Gördüğümüz kadarıyla bu iki görüş birbirine tezat oluşturmaktadır. İlk görüşe göre Ulu Cami'nin meskûn mahalde inşa edilmesinin zorluğu veya alan sıkıntısına dikkat çekilirken; ikinci görüşte arasında yaklaşık 200 m olan Ulu Cami ve Hankah'ın bir külliye şeklinde

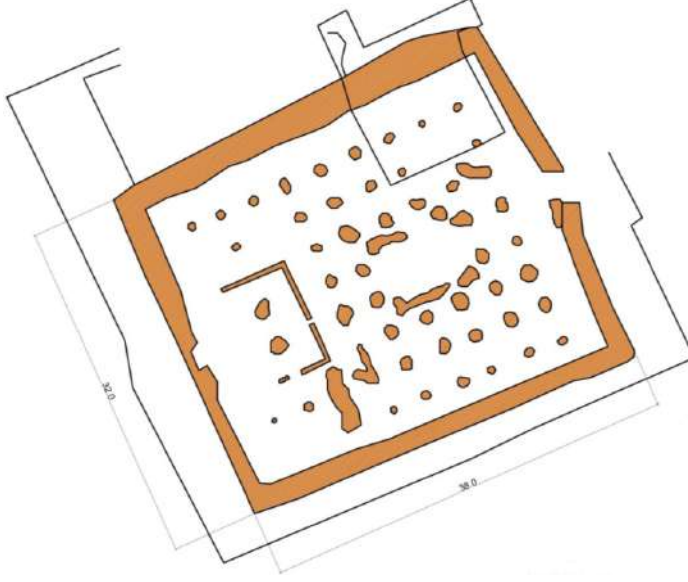
98 Rustamova, 2019, s. 31-61

99 Rustamova, 2019, s. 46.

100 Durdiyeva, 2017, s. 1-4.

101 Jeleznyakov, 2017, 121.

düzenlenerek inşa edilmiş olabileceği, yani böylesi devasa bir külliye için uygun genişlikte alanın varlığı öngörülmektedir. Neredeyse birbirinin tamamen zıttı bir varsayım söz konusudur. Kanaatimce mihraptaki açı farklılığı tahribatlar nedeniyle kapsamlı onarımlar gerçekleştirilmesi sırasında bazı hesaplama hataları nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

G.25.Ulu Cami planı ve altındaki eski caminin temel izleri (Jeleznyakov, 2017, 121)

Daha önce belirtildiği üzere kazı sırasında Ulu Cami'nin altında daha büyük bir camiye ait duvar kalıntıları ve temelizleri tespit edilmiştir (G.25). Nayman hükümdarı Küçlük'ün tahribatı sonrasında kapsamlı onarımdan geçen Ulu Cami'nin eski yapının kible düzenine uygun şekilde onarıldığı ancak daha küçük ve daha düzensiz bir yapıya dönüştüğü görülmektedir.¹⁰² Mimari özelliklerinde düzensizlikler gösteren yapı, 2004 ve 2005 yıllarındaki kazılarda keşfi gerçekleştirilen üçüncü inşa aşamasına karşılık gelen Ulu Cami olmalıdır. Ayrıca Jeleznyakov'un Güney Kazakistan'daki camilerin kiblesi 12. yüzyıl sonundan itibaren doğru hesaplanmakta; ancak bu dönemden daha önceki camilerin kiblesinin hesaplamalarında hatalar bulunduğu şeklindeki görüşü de yukardaki değerlendirmemizi doğrulamaktadır.¹⁰³ Bununla birlikte Kayalık Ulu Camisi'nde yürütülen kazılar henüz tamamlanmamıştır; özellikle yapının kuzeyindeki bazı mekânların ortaya çıkarılmasıyla bütüncül mimari plan özelliklerinin tespiti gerçekleşecektir.

102 Jeleznyakov, 2017, 120-121.

103 Jeleznyakov, 2017, 121-122.

2014 yılında İpek Yolu üzerindeki kültürel miras bağlamında UNESCO Dünya Mirası Listesine giren Kayalık şehrindeki yapılar genellikle kerpiç malzemenin inşa edilmiş olmaları nedeniyle ne yazık ki dayanıksızdır. Bu durum yapıların koruma altına alınmalarına gündeme getirmiştir. Bu nedenle kazı çalışmalarısıyla ortaya çıkarılan Ulu Cami'nin üzeri tekrar toprakla örtülerek restorasyon çalışmalarına kadar kapatılmıştır. Bu durum, Kayalık Ulu Camisi'ni mevcut yayınlardaki bilgiler ve görseller bağlamında ele almamızı zorunlu hale getirmektedir. Bu nedenle yapıyla ilgili yeterli ve nitelikli görsellere ulaşma sıkıntısı yaşanmıştır.

Sonuç

Eldeki arkeolojik ve tarihi veriler ışığında 2004-2005 yıllarındaki kazılarda ortaya çıkarılan Ulu Cami'nin üçüncü inşa aşamasına ait olduğu anlaşılmıştır. Ulu Cami'nin engeç evresi olan bu aşama 13. yüzyılın başlarıyla 14. yüzyılın ortaları arasında tarihlenmektedir. Ulu Cami'nin zemini altında duvarları ve temel izleri tespit edilendaha büyük ve anıtsal caminin ise ikinci inşa aşamasına ait olduğu ortaya konulmuştur. Söz konusu ikinci aşama 12. yüzyılın ortalarıyla 13. yüzyılın başları arasında tarihlenmektedir. Ulu Cami'nin ilk inşa aşaması ise 10. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyılın ortaları arasında tarihlenmiştir. Şehrin merkezinde ve anıtsal büyüklükte bir ulu caminin yapılması ancak İslam'ın resmi din olması veya İslam hâkimiyetinin sağlanmasıyla gerçekleşmiş olmalıdır. Yazılı kaynakların belirttiği üzere 9.-10. yüzyılda Kayalık merkezli Yedisu bölgesinde İslamlaşma hızla gerçekleşmiştir. Ancak şehrin merkezinde ve anıtsal nitelikte bir ulu caminin inşa edilmesi ise yaklaşık 960 yılında Karahanlıların İslam'ı resmi din kabul etmesiyle mümkün hale gelebilmiştir. Bu inşa aşaması Müslüman nüfusun hızla artması sonucu Ulu Cami'nin genişletilerek daha anıtsal niteliğe kavuşturulmasıyla sona ermiştir. Bu gelişme ise Karahanlılara karşı mücadele veren Karlukların bağımsızlık kazanması ve başkenti Kayalık olan Yedisu Karluk Yabgu Devleti'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

Kayalık Ulu Camisi ile en çok benzerlikler Güney Kazakistan'daki Akırtas ve Keder Ulu Camileri ile Özbekistan'daki Kavat-kala Camisi arasında görülmektedir. Bununla birlikte Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait ahşap destekli camiler ile Kayalık Ulu Camisi arasında taşıyıcı ve örtü sistemi unsurları bağlamında da bazı benzerlikler bulunmaktadır. Taşıyıcı sistemde ahşap direklerin kullanılmasının yanı sıra örtü sisteminde de ahşap malzeme kullanımı yönündeki benzerliğe rağmen Orta Asya'da duvar örgüsünde kerpiç ve tuğla kullanımı gözlenirken Anadolu'daki örneklerin duvar örgüsünde genellikle taş malzeme kullanımı gibi doğal kaynaklara bağlı olarak ortaya çıkabilen açık farklılıklar da gözlenmektedir.

Kayalık'ta 2004 ve 2005 yıllarında yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Ulu Cami'nin ortaya çıkarılmasının en büyük etkisi Kuzeydoğu Yedisu bölgesinin İslamlaşmasının yeniden tarihlendirilmesi üzerine olmuştur. Daha önceleri Kuzeydoğu Yedisu'nun Çağatay Devleti'nde Tuğluk Timur Han (1328-1365) döneminde 14. yüzyılın ortalarında İslamlaştığı kabul edilirken Kayalık Ulu Camisi'nin keşfiyle artık bölgenin İslamlaşması 11-12. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Baypakov ve Jeleznyakov ise Kayalık Ulu Camisi'ni 13. yüzyıla tarihlendirmekte ve yöredeki İslamlaşmanın 13. yüzyılda gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Tarihsel bağlamda değerlendirme yöntemiyle yaptığımız araştırma, yörede İslamlaşmanın kesin olarak 11. yüzyılda gerçekleştiğini göstermektedir. Çünkü 1140'da gerçekleşen Karahitay İstilasını, 13. yüzyıl başlarında yaşanan Nayman hükümdarı Küçlüğ'ün tahribatı ve 1220'lerde gerçekleşen Moğol İstilasını, yörenin İslami karakterini ortadan kaldıramamıştır. Burada ifade edilen İslamlaşma, yörede gayri-müslim unsurların tamamen ortadan kalktığı anlamını taşımamaktadır. Bir İpekyolu şehri olarak çok dinli ve kültürlü bir sosyal dokuya sahip olan Kayalık şehri Moğol hanedan üyeleri arasındaki mücadelelerin sonucunda haritadan silindiği 14. yüzyılın ortalarına kadar bu özelliğini sürdürmüştür. Ancak bu durum 11. Yüzyıldan itibaren şehirdeki hâkim inancın İslam ve hâkim kültürün Türk-İslam kültürü olduğunu değiştirmemektedir. Anıtsal büyüklükte bir ulu cami, iki adet kümbet tarzında türbe, bir Yesevi hankahı ve hamam yapıları Kayalık'ın Türk-İslam kimliğinin mimariye yansıyan izlerinden birkaçı olarak kalmıştır.

Kaynaklar

- Akılbek S., Smagulov E. ve Yatsenko S. "Dekorativnoye Ubranstvo Rezidentsii Tyurkskih Praviteley VIII Veka v Tsitadeli Goroda Kulan", *Evrasiyanın Madeni Mirası, (ejelgi dairinden bügingi künge deyin)*, Almatı: A. Margulan Atındağı Arheologiya İnstitutı, 2016.
- Akın, G. "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü". *Vakıflar Dergisi*, sayı 22, 1991, 323-354.
- Akok, M. "Konya Beyşehirinde Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı 15, 1976, 5-34.
- Barthold, V. V. *Four Studies on the History of Central Asia*, (Çev. T. Minorsky), Leiden: E. J. Brill, 1956.
- Baypakov, K. M. *Srednevekoye Goroda Kazahstana na Velikom Şolkovom Puti*, Almatı, 1998.
- Baypakov K. M. *Gorodişe Kuyruktöbe – Gorod Keder*, Almatı, 2005.
- Baypakov, K. M. *Şolkoviy put' na Territorii Kazahstana*, Almatı, 2007.

- Baypakov K. M. *Drevnyaya i Srednevekovaya Urbanizaciya Kazahstana (po materialam Yujno-Kazahstanskoy kompleksnoy arheologičeskoj ekspeditsii)*. Cilt 1., Almatı: A. Margulan Atındağı Arheologiya İnstitutı Yayınları, 2012.
- Baypakov, K. M. *Drevnyaya i Srednevekovaya Urbanizaciya Kazahstana (po materialam Yujno-Kazahstanskoy kompleksnoy arheologičeskoj ekspeditsii)*. Cilt 2. Almatı: A. Margulan Atındağı Arheologiya İnstitutı Yayınları, 2013.
- Baypakov K. ve Kasenov S. "Raskopki Tsitadeli i Nekropoley na Gorodiše Kostöbev Talasskoy doline", *News of the National Academy of Sciences of The Republic of Kazakhstan*, 2014, 52-56.
- Baypakov, K. ve Northedge, A. "Novye dannye ob Akırtase", *İzvestiya ministerstva nauki i Akademii nauk Respubliki Kazahstan, Seriya Obşestvennih nauk*, sayı 1, 1997, 83-93.
- Baypakov, K. M. ve Voyakin, D. A. *Ortagasırlık Kiyalık Şaharı/ Srednevekovy Gorod Kayalık*, Almatı: A. Margulan Atındağı Arkeologiya İnstitutı, 2007.
- Bosworth, C. E. "Kara Khitay", *Encyclopedia of Islam*, Vol. 4, 580-583. Leiden: Brill, 1997a.
- Bosworth, C. E. "Karluk", *Encyclopedia of Islam*, Vol. 4, 658-659. Leiden: Brill, 1997b.
- Boyle, J. A. "Kayalık", *Encyclopedia of Islam*, Vol. 4, Leiden: Brill, 1997, 808.
- Bregel, Y. *A Historical Atlas of Central Asia*, Leiden: Brill, 2003.
- Çeşmeli, İ. "Orta Asya Camilerinde Tipoloji '7-13. Yüzyıllar' (Typology of Central Asia Mosques '7-13. Centuries')", *Sanat Dünyamız*, sayı 103, 2007, 314-333.
- Denike, B. P. "Quelques monuments de bois sculpté au Turkestān occidental," *Ars Islamica*, 2/1, 1935, 69-83.
- Deom, J. M. "Islamization and Early Sufism in Central Eurasia during the Pre-Mongolian Period (8th-13th centuries AD)" *Kazakhstan: Religions and Society in the History of Central Eurasia. Part II. The Expansion of Islam and Buddhism*, 99-112, Torino: Umberto Allemandi & C, 2009.
- Denkhalbant, A. "Sivrihisar Ulu Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, 2012, 116-117.
- Durdiyeva, G. "The Monitoring Results Of The Current Technical Condition Of The Architectural Heritage Of Juma Mosque In Khiva" *International Journal of Scientific & Technology Research*, 6, 2017, 1-4.
- Glaudinov, B. *İstoriya Arhitekturi Kazahstana*, Almatı: KazGASA, 1999.
- Goryaçeva, V. *Gorodskaya Kul'tura Tyurkskih Kaganatov na Tyan-Şane (seredina VI-naçalo XIII v.)*, Bişkek, 2010.
- Gryaznov, M. "Zemlyanki Bronzovogo Veka bliz hutora Lyapicheva na Donu", *KSİMK*, 50, 1953, 137-148.
- Hmelnitsky, S. *Mejdu Arabami i Tyurkami: Arhitektura Sredney Azii v IX-XX vv.* Berlin-Riga, 1992.

- Hmelnitsky, S. ve Nagmatov, N. "Mihrab v selenii Aşt", *Sovetskaya Arheologiya*, 2, Moskova, 1963, 192-202.
- İmankulov, D. ve Bapanova, J. (2019) "Osobennosti Meçetey Drevnego İslam ana primere Jambilskoj Oblasti Respubliki Kazahstan" *International Journal of Scientific Works*, 1, 2019, 19-20.
- Jeleznyakov, B. A. "Sobornaya Meçet Kayalıka", *Kazakstan arheologiyası men etnologiyası: ötkeni, bugüni jane bolaşağı attı "VII. Orazbayev okuları" halıkaralık gıımı-tajiribelik konferenciya materialdarı*, Almatı: Kazak Universiteti, 2015, 339-344.
- Jeleznyakov, B. A. "Ob Orientirovkah Srednevekovoi Arhitektury Juznogo Kazahstana", *K osnovam İslamskoj Tradicii Kul'tovogo Zodçestva*, Almatı, 2017, 113-123,
- Kara, G. "Moğol İstilası Öncesi Ortaçağ Yedisu Şehirleri", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar-1*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, 223-248,
- Kislenko, A. "Opit Rekonstruksii Eneoliticheskogo Jilişa", *Problemi rekonstruksii hozıstva i tehnologiy po dannım arheologii*, (ed.) Zaybert, V., Petropavlovsk: İA NAN Respubliki Kazahstan, 1993, 117-136.
- Kuban, D. *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2008.
- Kuran, A. "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972, 179-186.
- Kuran, A. "Anadolu Selçuklu Ulu Camileri", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995, 33-41.
- Kurtbil, Z.H. "Afyon Ulu Camii" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 42, 2012, 82-83.
- Kutlu, M. "Kayalık: Bir Karluk Yabgu Devleti Başkenti", *Anasay*, 11, 2020a, 105-128.
- Kutlu, M. "Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) örtünün kökeni ve tarihi gelişim aşamaları üzerine bir değerlendirme", *History Studies*, 12(5), 2020b, 2455-2486.
- Kuzmina E. "Dve linii razvitiya domostroitelnih traditsiy v Starom Svete", *Problemi Arheologii Uralo-Kazahstanskih stepey*, Çelyabinsk, 1988, 31-46.
- Margulan, A., Akişev, K., Kadirbayev, M. ve Orazbayev, A. *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazahstana*, Alma-Ata, 1966.
- Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, *State of Conservation Report, Republic of Kazakhstan*, Almaty, 2015.
- Omarbekov, T. (2019). "Akyrtas is an ancient monument of the Turkic World", *III. Hocalı Soykırımı ve Türk Dünyası Sempozyumu*, 24-36, Giresun: Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 2019.
- Mamadnazarov M. *Pamyatniki zodçestva Tacikisitana*, Moskova: Progress-Traditsiya, 2015.

- Otto-dorn, K. "Seldschukische Holz Säulenmoscheen in Kleinasien" Aus der Welt des Islamischen Kunst. *Festschrift für Ernst Kühnel zum 75. Geburtstag am 26.10.1957*, (ed.) Ettinghausen, R., Berlin, Verlag Geber. Mann., 1959, 59-88.
- Öney, G. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi", *Anatolia (Anadolu)*, sayı 12, 1968, 17-26.
- Öney, G. *Ankara Arslanhane Camii*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Özaydın, A. "Karahanlılar" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, 404-411.
- Rustamova, M. "Orta Asya'da Günümüze Kadar Ulaşmayan Camilerin Ahşap Direk ve Taş Sütunları (IX. – XII. yy)", *Anasay*, sayı 9, 2019, 31-61.
- Petrov, P. N. "Koylıktın Tenge Sarayı" *Ortagasırlık Kıyalık Şaharı/ Srednevekovy Gorod Kayalık*, (Ed.) Baypakov, K. M. ve Voyakin, D. A., Almatı: A. Margulan Atındaki Arheologiya İnstitutu Yayınları, 2007, 44-46.
- Salman, H. "Karluklar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, 509-510.
- Salnikov, K.V. "Bronzovyı Vek Yujnogo Zauralya", *MİA*, C. 2, Moskova, 1951, 106-109.
- Smagulov, E.A. "Kompleks ritualnih atributov iz Otrarskogo oazisa", *Arheologičeskiye issledovaniya v Kazahstane*, Alma-Ata, 1992, 34-42.
- Smagulov, E.A. *Arabskoe Naşestvie v Yujny Kazahstan: Dannye Pismennih i Arheologičeskih Istočnikov*, Astana, 2004.
- Sümer, F. *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1984.
- Taşagıl, A. "Talas Savaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, 2010, 501.
- Taşagıl, A. *Eski Türk Boyları: Çin Kaynaklarına göre (MÖ III.- MS X. Asır)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Torgoyev, A. "K datirovke meçeti v Taraze", *İzvestiye Natsionalnoy Akademii Respubliki Kazahstan*, 3, 2013, 127-131
- Yavaş, D. "Eşrefoğlu Camii" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, 1995, 479-480.
- Zaibert, V. *Botayskaya kultura*, Almatı: KazAkparat, 2009.

Çevrimiçi Kaynaklar

- La mosquée Juma Masjid (Khiva, Ouzbékistan), [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_mosqu%C3%A9e_Juma_Masjid_\(Khiva,_Ouzb%C3%A9kistan\)_ \(5587004464\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_mosqu%C3%A9e_Juma_Masjid_(Khiva,_Ouzb%C3%A9kistan)_ (5587004464).jpg) [Erişim tarihi: 19.01.2021].
- Battle of Qatwan, https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Qatwan#/media/File:Battle_of_Qatwan.png [Erişim tarihi: 19.01.2021].
- Antonovskoe Settlement, <http://dostoyanieplaneti.ru/4831-ntonovskoe-gorodishche-ayalyk> [Erişim tarihi: 19.01.2021].